

Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában

Némedi Dénes emlékének ajánlom

Gyáni Gábor

visgyani@ceu.hu

Az Erdei-kritika egyik iránya

A szociográfus, és kivált a szociológus Erdei Ferenc írásainak kései recepciója sajátos kettősséget mutat. Egyik oldalon találjuk a rajongók táborát, akik az Erdei által konstruált társadalomkép feltétlen híveiből állnak. Ők, döntően szociológusok és kisebb részben történészek, nemcsak a valamikori magyar valóságot, de sok tekintetben a mai magyar társadalmi viszonyokat is Erdei fogalomrendszerének segítségével vélik megragadhatónak. Oly sokan vannak az e körbe tartozók, hogy felesleges konkrétan utalni rájuk. A másik oldalon állnak ezzel szemben Erdei társadalomképének kritikusai, akik többnyire a XIX–XX. századi hazai társadalomtörténet aktív kutatói, valamint a népi szociográfia eszme- és tudománytörténészei. A társadalomtörténész bírálók között – Kövér György mellett (Kövér 2004: 22–24) – magamat is megemlíthetem (Gyáni 2002), de számos további kutató érdemel még figyelmet e tekintetben (Bódy 2007; Klement 2006). S persze ez utóbbi megközelítésre is született már kritikus reflexió (Szelényi 2006; Timár 2006: 42–55). Az Erdeit többé-kevésbé kritikusan értékelő eszmetörténészek sorát Némedi Dénes nyitotta meg, újabban Bognár Bulcsu képviseli a szemléletmódot markáns módon (Némedi 1978a, 1985; Bognár 2004, 2010).

Röviden érintem az utóbbi felfogás mondandóját, amelynek részbeni vitatása képezi jelen írás tárgyát. Némedi és Bognár gondolati vonalvezetésében közös, hogy azért nem tekinthető a népi szociográfia (ami helyenként inkább már szociológia) tudományos vállalkozásnak, mivel a társadalom vallomáson alapuló rajza. Mindketten elégedetlenek tehát a népi írók szociográfiai (és szociológiai) társadalomleírásainak a referenciális hitelességével. Veres Péter *Az Alföld parasztsága* című munkájával kapcsolatban Némedi megjegyzi: „Valójában Veres Péter hadilábon állt a valóságos történettel. [...] A ridegparaszt nem történeti, hanem »mitikus« típus, vízió, amelyben összeolvadnak az ősi nek

tartott vonások és az ideális szocialista jellegzetességei” (Némedi 1985: 191). Erdei egyik munkáját, a *Parasztok* című könyvet pedig így jellemzi: „A könyv szerkezete párhuzamos: tudományos elemzés és vallomás ritmikusan váltják egymást” (uo. 133). Miután azonban mindeme vallomások „nem mások, mint a tudományos fejtegetések szubjektívizáló átiratai”, nem tűnnek hiteles tudományos megnyilatkozásoknak. A szóban forgó munka egyedül hiteles perspektívája ezek szerint annyi csupán, hogy „a parasztság elmúlását rajzoló képzett szociográfus” kezéből való. Alapjaiban és elviekben ellentmond viszont Erdei vallott, sőt „görcsös affirmációval” hirdetett azonosságvállalásának, nevezetesen, hogy a szociográfia szerzője szintúgy a parasztsághoz tartozik. „Ennek a perspektívának [ugyanis...] a még fennálló paraszti világban belül nincs értelme” (uo.). A kérdésre később még visszatérek.

A tudós és az ideológus imígyen vállalt szerepei a tudósi elhivatottságú népi szociográfus, Erdei munkáiban szintén reménytelenül összekeverednek egymással, bár vitathatatlanul leginkább ő képviseli a paraszti-népi világ tárgyyszerű tudományos vizsgálatát. Amikor a *Parasztok* megírását követően Erdeiben is felerősödik a tudományos megközelítés vágya és ethosza, akkor sem tűnik el szemléletmódjából maradéktalanul az ideológiai beidegződés hatása: „Erdei a negyvenes évek elején – jegyzi meg Némedi – nem valamiféle szobatudósi politikamentességbe vonult vissza” (Némedi 1985: 249).

A Némedi által megelőlegezett képet Bognár Bulcsu munkálja ki részletesen Erdei egész szociográfiai és szociológiai szövegkorpuszára kiterjedő vizsgálatának a keretében. Utolsó, e tárgyban írt összefoglaló munkájának fő tézisét idézem: „Az életmű értelmezésének a vizsgált korszaktól független specifikumát az adja, hogy nem választhatók szét Erdei társadalomelméleti, társadalomtörténeti és politikusi megállapításai.” Sőt, fűzi tovább Bognár a gondolatot, Erdei írásainak „társadalomképe már eredeti szándékában sem egyszerűen a társadalom jellegzetességeinek a rögzítésére törekszik, hanem a társadalom értelmezését alapjában Erdei politikai elképzelései alakítják” (Bognár 2010: 12). Más kérdés, hogy bár „Erdeinek a parasztságot feltérképező, elmélyült empirikus kutatásainak háttérben [...] mindig egy nagyon határozott politikai szándék áll”, elképzelései „megvalósítását csak úgy találta kivitelezhetőnek, ha szaktudományos érvelésre támaszkodik” (uo.: 14). Erdei éppúgy hadilábon állt tehát a vélekedés szerint korának valóságával, a valóság elfogulatlan ismeretével, mint Veres Péter vagy bárki más a népi szociográfusok közül,¹ holott a tudományosság látszatát volt képes kelteni egyes műfaji megoldások révén. Ez utóbbi megállapítás a negyvenes években írt Erdei-munkákra vonatkozik, kevésbé áll viszont a néhány évvel korábban publikáltakra.

1 Kovács Imre és Féja Géza szociográfiai munkásságával kapcsolatban hasonló sugalmazásra példa: Kiss (2002: 53–69).

A műfaj kérdése: vallomás és/vagy tudományos dolgozat

Nem lesz hiábavaló, ha az utolsó kérdés kapcsán elidőzünk Erdei könyveinek a gennette-i értelemben vett paratextusainál. Vegyük szemügyre elsőként a *Parasztok* című munkát, amiről Némedi is már azt tartotta (Bognár sincs ezzel másként), hogy keveredik benne a vallomásosság és a tudományos társadalomleírás. A könyv *Irodalom* címet viselő kvázi utószavában írja a szerző: „Ez az írás nem források tanulmányozásából született, hanem rendszerbe foglalt vallomásként került papírra. Hitele a vallomás hitele, nem pedig a forrásoké, amikben hasonlóké foglaltatnak. A parasztokról szóló irodalom arra való csak, hogy bizonyosság legyen a vallomás mellett” (Erdi 1973: 213). Amennyire segíti, annyira hátráltatja is a tájékozódást a könyv említett paratextusában olvasható műfaji önmeghatározás az írói szándék és a textualizáció mibenlétét illetően. A *Parasztok* irodalomjegyzéke 109 művet tartalmaz. Ez önmagában is gyanús és elbizonytalanító abban a tekintetben, hogy az írás „nem források tanulmányozásából eredt”. Mi szükség van ilyen nagyszámú tudományos szöveg fáradságos tanulmányozására, ha csupán „a rendszerbe foglalt vallomás” hivatott számot adni a valóságról? Ha le is számítjuk a szerző két önhivatkozását, s eltekintünk a népi szociográfia itt említett hat művétől (Veres Péter, Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Tomori Viola és Féja Géza könyveitől), még mindig túllontúl sok tudományosként elfogadott munkára történik hivatkozás. Ezek sorában túlteng a külföldi szociológiai, történeti, közgazdasági és antropológiai szakirodalom gazdag termése. A két említett néprajzi munkától (Györffy István és Ortutay Gyula könyveitől) és a néhány hazai társadalomrajztól (Ecseri Lajos, Bene Lajos és Zentay Dezső könyveitől), szóval ettől a 13 szakirodalmi műtől eltekintve a bevallottan vallomásos *Parasztok* című munkához 96 külföldi szakmunkát vett állítólag figyelembe Erdei. Ezek a művek angol, francia és német nyelven láttak napvilágot, melyek tárgya a parasztság. Találunk ugyanakkor közöttük számos fontos általános szociológiai és szociológiaelméleti munkát is, mint amilyen Hans Freyer, E. A. Ross, Werner Sombart, Ferdinand Tönnies egy-egy nevezetes munkája vagy az antropológus Bronislaw Malinowski két könyve (Erdi 1973: 213–217).

A többi, ez időben írt Erdei-munkában is szerepel valamilyen szakirodalmi eligazítás, bár egyikük sem szolgál a *Parasztokban* közölthöz hasonló kimerítő bibliográfiával. A szerző fentebb idézett kitétele, mely szerint a parasztokról szóló irodalom kötet végi feltüntetése „arra való csak, hogy bizonyosság legyen a vallomás mellett”, akár úgy is értelmezhető, hogy a könyv szerzőjének empirikus tudása nem a szakirodalmi forrásokból ered. Hiszen a feltüntetett 13 néprajzi tanulmány és statisztikai vagy féltudományos társadalomleírás kivételével a magyar parasztság tudományos diskurzusát valóban semmilyen munka nem képviseli a tételes bibliográfiai felsorolásban.

Honnan származik tehát a szerző empirikus ismeretanyaga tárgyát illetően? Részben a népi szociográfia írott termékeire, részben a saját egyéni élettapasztalataira vezeti azt vissza a szerző. A „Paraszt beszél parasztokról” címet viselő kvázi bevezetőben előadja, saját élettapasztalatai jogán olyan tudással rendelkezik, amely elegendő a tárgy tudományos felfogásához. Hiszen azóta, hogy megszű-

lettem, „tudom én, hogy mit jelent parasztnak lenni. Annak születtem, és hosszú éveken át [...] éltem ezt a sorsot” (1973: 5). Következésképpen: „Ha én beszélek parasztokról, magamról és magunkról beszélek” (uo.: 7). A könyv így valójában a személyes tapasztalat elbeszélése: „Mindent szeretne kivallani ez az írás: amit én éltem át, amit a magyar parasztság átélt, és amit egyáltalán a paraszt ember és a paraszt társadalom átélt” (uo.: 9).

Figyelemre méltó, hogy milyen könnyen hág fel Erdei a személyes tapasztalat szintjéről a tudományos tapasztalat magasságáig, ahol nem elég már a bensőséges, kizárólag csak belülről átélt (átértett) társadalom közvetlen (reflektálatlan) tudása.² A vallomás helyett vagy mellett itt ugyanis szükség lenne a fogalmi megközelítésre is, amely nem a társadalom élmény jellegű ismeretét, sokkal inkább az idegenként érzékelt valóság gondolati megragadását célozza. Egyedül így lehet ugyanis érvényesen elmondani, hogy milyen a magyar paraszt. „Akárhogy mondom ki a szót, egy értelem rejtőzik benne mindég a fölszíni világ embere számára: furcsák, idegenek, titokzatosak és nyugtalanítók” (Erdi 1973: 9).

A *Parasztok* azonban, még Erdei megítélése szerint is, „inkább írói előadásban, mint szociológiai nyelven” szól a témáról (Erdi 1941: 165). A hozzá képest tudományosabb *A magyar paraszttársadalom* című munkát, ezt a kifejezetten szociológiaiként ható művet viszont szinte semmilyen érdemi szakirodalmi dokumentáció sem zárja. A könyv végi *Irodalom* címet viselő paratextust idézem: „Általában a parasztság irodalma is, meg a magyar parasztság irodalma is óriási, a teljes felsorolás szinte lehetetlen lenne, de e tanulmánnyal kapcsolatban nem is szükséges.” Miért? Azért, mert a munka módszere „sajátságos alakulásnak az eredménye”. Nevezetesen: „Első és döntő eleme parasztságszemléletnek, ennek a társadalmi világnak a teljes átélése”, ami minden társadalomtudományi megismerésnek is sajátja, és különösen nagy a jelentősége „az olyan sajátágosan kiformálódott társadalmi világ megismerésénél, mint amilyen a parasztságé” (uo.). A népi szociográfia az ideig napvilágot látott művei szintén tetemesen hozzájárulnak a tárgy empirikus birtokbavételéhez, miután ezek a „munkák mind több adalékot hordtak össze a parasztságról, s az írói mozgalom politikai irányzata, éppen a parasztság szempontjából, a társadalom gazdasági-hatalmi érdekviszonyainak a vizsgálatára készítetett bennünket” (uo.).

Érdemes fontolóra venni az *Irodalom* paratextusban adott önmeghatározásokat, önminősítéseket, az alkotói szándékról tanúskodó mindeme megállapításokat. Erdei, ezek szerint, úgy gondol magára, mint akinek sikerült elmerülni a tudományos munkában, felhagyva a pusztá szociografizálással (és a politizálással). Publicisztikai tevékenysége elhanyagolását is ezzel az irányvétellel indokolja: 1942. július 6-án, *A magyar paraszttársadalom* megjelenését követő évben írja Móricznak, a *Kelet Népe* szerkesztőjének, aki folyton cikkeket vár tőle – mindhiába: „Ha írtam [az utóbbi időben] néhány cikket, az is éppen olyan távol állott a világtól, mint én magam. Amit csináltam, az merőben szociológus vizsgálódás volt,

2 Vö.: „...úgy éltem ezt a sorsot, hogy nem tudtam a határait, csak kemény törvényeit ismertem” (Erdi 1973: 5).

s akármilyen közel is az aktualitásokhoz, mégis alaposan korszerűtlen. De ez a magányba és tudományba való bezárkózásom nem véletlen vagy szükség szülte következmény volt, hanem egészen tudatos igyekezet.”³

A *magyar paraszttársadalom* gondolati irányultsága alig látszik azonban eltérni attól, ami már a *Parasztok* megírása során is vezette a szerző tollát: „...íme a parasztsors úgy, ahogy a kérdés és felelet annak az embernek, aki benne él: nekem magamnak, nekünk parasztoknak és nekünk európaiaknak” (Erdei 1973: 10). Nehéz felfedezni a különbséget a két munka között a tudományosság mértéke tekintetében. Ha ennek ellenére szociológiai, tehát tudományos szöveggént értékeli *A magyar paraszttársadalom* című munkát, akkor rendszerint tartalmi elemekre hivatkoznak igazolásképpen. Ezt teszi Bognár Bulcsu is, kiemelve, hogy a korábbiaknál alaposabb és meggyőzőbb történeti argumentáció, magabiztosabb (explicitebb) szociológiai fogalmi alapozottság jellemzi *A magyar paraszttársadalom* című könyvet, mint Erdei korábbi műveit. A történeti fejtegetések kiérleltebb volta Szabó István 1940-ben megjelent *A magyar parasztság története* című kismonográfiájának az ismeretén nyugszik, a társadalomszemlélet szociológiai kidolgozottságát pedig Hajnal recepciója biztosítja Erdei számára (Bognár 2004; 2010: 67–70).

Mennyire fontos probléma vajon mindez magának Erdeinek akkoriban? Úgy tűnik, nem foglalkoztatta őt túlságosan ez a kérdés. Akik a vallomássóság és a tudományosság rossz, elégtelen vegyítését kárhóztatva pálcát törnek Erdei ekkor írt munkái fölött, ahogyan Bognár is teszi, rendre abból indulnak ki, hogy a politikai-ideológiai motivációk veszélyeztetik az íráskor referenciális hitelességét. „Erdeit azonban nem csupán történészi, szociológusi ambíciók vezetik, hanem politikusi, népvézéri elképzelések is. Erdeinek a magyar parasztság politikai emancipációja, sőt vezető szerepe érdekében megfogalmazott cselekvésprogramja más társadalomszerkezeti leírást kíván, mint a szaktudósi értelmezését” (Bognár 2004: 233). Ez okból, szól Bognár gondolatmenete, úgy kénytelen Erdei átalakítani a tisztán tudományos hajnali paradigmát, amely állítólag nem tartalmaz „politikai implikációt”, hogy a későbbiekben arra mint a saját politikai elképzeléséhez illeszkedő elvre támaszkodhasson majd. Látszólag jár csupán tehát Erdei a hajnali társadalom- és történetiszemlélet ösvényén, valójában ideologikus elképzeléseit öltözteti a hajnali mezbe, sőt „sok esetben a »Hajnal előtti korszak« védhetetlen társadalomszemléletéhez” tér vissza” (uo.). Mindez ráadásul azzal is párosul, hogy nem gondoskodik kellőképpen leírásai (ténymegállapításai) tudományos verifikálásáról, adatszerű bizonyításáról.

Erdei, ismerjük el, sohasem hallgatta el, sőt szinte tüntetően és vissza-visszatérően beszélt arról, hogy őt elsősorban a személyes élményanyag, nem pedig a tudományos társadalomismeret empíriája befolyásolja. Nem állítható tehát vele kapcsolatban, hogy tiszta tudományként tálalna valamit, amiről maga is tudja, hogy nem az. Ami pedig tézisei empirikus bizonyítását illeti, érdemes a dolgot továbbgondolni. Mielőtt azonban a kérdésben elmélyednénk, jegyezzük meg:

3 Mórícz Zsigmond, a *Kélet Népe* szerkesztője. Levelek I. Vál., utószó: Tasi József. S.a.r. jegyz.: Sz. Fehér Judit, G. Merva Mária, Tasi József. PIM, Bp., 1988. 532.

bár Erdei mellőzte empirikus bizonyítékainak a bemutatását, utólag többen erős késztetést éreztek magukban arra, hogy részben vagy egészben elvégezzék a bizonyítási munkát. Zeke Gyula például Erdei kettősstruktúra-modelljének a szerinte kíváncsi statisztikai tesztelésével kísérletezett. Próbálkozása, saját megítélése szerint is, félsikerrel járt csupán, és megállapította: „...az Erdei-féle kettős struktúra koncepciónak nem mellőzhető statisztikai érvényessége van. Hadd legyen az utolsó szó mégis a kételyé, a modell állítása oly súlyos, implikációi oly szerteágazóak, hogy igazságuk nem tisztázható megnyugtató módon a múlt statisztikává (de)formált szeletét vizsgálva” (Zeke 1987: 512). (Saját társadalomtörténeti vizsgálódásaim a következtetés ez utóbbi részét támasztják inkább alá.)

A magyar társadalom a két háború között című Erdei-szöveg empirikus igazolásával Timár Lajos is próbálkozott újabban. Megítélése szerint Erdei elmélete elsősorban „...egyfajta nem koherens mozaik-elmélet”, amelynek egyes elemei empirikusan is megállják a helyüket, kivált, ha nem országosan, hanem regionális léptékben ütköztetjük őket a vizsgált társadalmi jelenséggel (Timár 2006: 47). Timár a társadalmilag strukturált iskolázási stratégiák statisztikai elemzésére törekedett a verifikáció során.

Az előbbieknél nagyobb szabású verifikációs kísérlet történt a néprajzi szintézis, a *Magyar Néprajz VIII. Társadalom* című munkában. Molnár Mária *A magyar paraszttársadalom* című munkában kifejtett stratifikációs képletet oly módon reprodukálta, hogy Erdei társadalomrajzát „feltöltötte” úgymond a belőle hiányzó empirikus paraméterekkel (Molnár 2000: 484–531).

Nem érintem ezúttal azt a kérdést, hogy mennyire voltak sikeresek vagy sikertelenek az utólagos igazolási, a popperi értelemben véve inkább verifikációs törekvések; én magam jobban bízom a falszifikáció, mint a verifikáció magyarázó erejében, ezért nem is tűztem soha célul magam elé, hogy pozitív bizonyítékokat találjak Erdei egyik vagy másik elméleti megállapításának a referenciális igazára. Azt a fajta eszme- és gondolkodástörténeti hagyományt sem tartom továbbá életképesnek, amely Bognár Bulcsu Erdei-kritikájában látszik beszédesen megnyilvánulni. Melynek értelmében minden, ami az Erdei társadalmi beágyazottságával összefüggő közvetlen személyes tapasztalatból ered, mint tényállítás és szemlélet, és minden, ami összefüggésbe hozható a szerző politikai és ideológiai beállítottságával, zavaró, sőt diszfunkcionális elem az életműben. Mindez pedig csökkenti Erdei tudományos szavahihetőségét, és kedvezőtlenül hat munkái szellemi színvonalára.

Hajnal mint elsikkasztott lehetőség?

Miért nem, vagy miért csak részben sikeres, Bognár szerint, Erdeinek a két háború közötti magyar paraszttársadalmat illető szociológiai sémája? Azért, mert: „Történeti ismereteinek bővülése és társadalomelméleti tájékozottságának növekedése ellenére Erdei [e munkájában is] megőrizte azokat a számára megfellebbezhetetlen ideologikus jegyeket, amelyek egyrészt a parasztság egységes fölszabadításának politikai programját, másrészt az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés mindennek

fölötti kiválóságát fogalmazzák meg” (Bognár 2010: 73–74). Magyarán: az minősíti, helyesebben az minősíti le Erdei munkásságának az értékét, hogy prioritást élvez nála a politikai elkötelezettség ahelyett, hogy valamely társadalomelméleti kiindulást jelentő gondolatrendszerhez ragaszkodna inkább.

Mellőzve annak vizsgálatát, hogy mi kettőjük pontos aránya Erdei munkájában, fel kell tenni a kérdést: létezik egyáltalán semleges, tisztán társadalomelméleti tudományos kiindulás (azt kifejezésre juttató szemléletmód), amely egyedül szabhatja meg a kutatói témaválasztást és a tárgy helyes szemléleti látószögét, amely kívül esik, helyesebben felette áll a mindenkori aktualitásoknak, mentes tehát a politikától és ideológiától?

Nem kell hosszas fejtegetésekbe bocsátkozni azt illetően, hogy mennyire életidegen minden ilyen elvárás a tudományos (szociológiai és történeti) megismeréssel szemben. Ha ugyanis ezt szabjuk normaként, ezt használjuk értékelési mérceként másokkal szemben, kimondatlanul is magunknak tartjuk fenn a minden aktualitáson kívüli és feletti megismerői pozíciót. Mindez ráadásul azt a feltételezést is magában rejti, hogy a megismerés referenciájául szolgáló tárgy, a múlt- vagy a jelenbeli társadalmi valóság, elvileg megközelíthető (leírható, megérthető és magyarázható) a megismerői pozicionáltság hiányában is; Bognár Erdeit érintő kritikájában implicite ez utóbbi feltételezés is benne rejlik, amely valójában tarthatatlan episztemológiai alapállás. Hiszen Bognár kritikai megítélése maga is egy adott partikuláris látószög perspektívájában teremti meg a találkozás lehetőségét Erdei egyébként sok tekintetben vitatható, ugyanakkor szuggesztív szociológiai és társadalomtörténeti víziójával. Félreértés azonban, hogy a Hajnal-féle történetelméleti megfontolások, melyek részbeni adaptációjával kísérletezik Erdei *A magyar paraszttársadalom*ban, üdvöztető megoldásul szolgálhatnának a magyar paraszti társadalom helyes fogalmi (és nem ideologikus) megragadásához. Persze csak abban az esetben, ha jól sáfarkodik Erdei ezzel a paradigmával, ami Bognár szerint nem áll.

Szemernyi kétségünk sincs Erdei (és a többi népi író és szociográfus) partikularizmusa, előítéletessége és ideológiai befolyásoltsága iránt. Nem gondoljuk azonban vitán felülinek a Hajnal-féle elgondolások tudományos sterilitását sem. Hajnal egész történet- és társadalomszemléletét olyan kultúrkritikai attitűd hatotta át, aminek köszönhetően a historikus saját korát mint válságba jutott, kulturálisan hanyatló világot érzékelte. Ezért is tűzte célul maga elé annak a fogalmilag kimunkált genealogikus szemléletmódnak a meggyökereztetését, amely a múlt jelenből feltáruló képe révén leleplezi és feltárja a jelen nyomorúságát. A genealogikus szemlélet, Hajnal esetében kiváltképpen „...annak az eredendő struktúrának a rekonstrukciója, mely rávilágít a »fennálló«, a későbbi, »fejlettebbnek« tartott jelenségek korlátozottságára. Jelen esetben a modern, racionális kor univerzalitásának feltételeességére”.⁴ Amikor Kerékygyártó címszószerűen összegzi Hajnal ezen történetelméleti felfogá-

4 Lásd Kerékygyártó (1997: 99–100). Némédi viszont tudatában van Hajnal „ideologikusságának”, és történetesen arra mutat rá, hogy Erdei éppen nem erre rezonált Hajnal adaptációjában: „Erdeti nagyon szelektíve fogta fel Hajnal eszmefuttatásait, s kevés nyoma van annak, hogy Hajnal alapján véve pesszimiztikus, kultúrkritikai történetfilozófiáját elfogadta volna” (Némédi [1978]: 515–516).

sát, megemlíti egyebek közt, hogy Hajnal értékrendjében a racionális magyarázat és fogalomalkotás helyett „az utánképző megértés, szerves fogalomképzés” került piederesztálra; ami éles kontrasztban áll Max Weber elgondolásaival, aki a modern racionalitás apoteózisát hirdette.⁵

Mindez nem esik túl messze Erdei világlátásától, beleértve a szorosan vett megismerői tevékenység természetéről vallott elképzeléseit is, melyek gyakorlati megnyilvánulása a magyar parasztság szociológiájáról és történetéről szóló megannyi fejtegetése. Ne feledjük végül azt sem, hogy nem csupán Hajnal hatott a népi szociográfusok közül (leginkább) Erdeire, de a népi írói és a szociográfiai mozgalom társadalomképe is rajta hagyta a nyomát Hajnal társadalomképén: „Hajnal maga is úgy nyilatkozott egy ízben, hogy a népiesek hatottak rá. Volt tanítványa és későbbi tanársegédje, *Gillemot Katalin* így emlékszik: »En egyszer azt mondtam neki, mikor olvastam a népiesek írásait, hogy érdekes, hogy Pista bácsi hat rájuk. Azt mondta: nem, fordítva, ők hatottak rám«” (Lakatos 1996: 157).

Erdei parasztábrázolása nem hitelteleníthető tehát oly módon, hogy egyszerűen hozzámérjük a benne foglalt tudást valamely kortárs vagy éppen utólag megalkotott „tudományos” paradigmához. E gyakorlat ideológiai-kritikai és az evolucionista szemléletben fogant tudománytörténeti kíváncságnak rendeli alá Erdei felfogását, hogy ezzel éppen azt tüntesse el belőle, ami abban a legértékesebb és a legérdekesebb: *egy félig-meddig analitikus nézőpontra átszűrt ágensi tapasztalat megszólaltatását.*

Az ágens és a narrátor nézőpontja

Emlékezhetünk, Erdei szüntelenül hangoztatja, hogy mélyen és rendíthetetlenül benne áll a megismerés referenciájául szolgáló tárgyi világban, ezen nézőpontja folytán nem idegen tehát számára a vizsgált tárgy. Ezért nem tekinti tehát fontosnak az empirikus bizonyítás más esetben feltétlen kíváncságot; a sajátjában kívüli tapasztalatok mellett a népi szociográfusok által közvetített tudásra és szemléletre tart csupán igényt. A paraszti élet rendjét belülről ismerő népi írók és szociográfusok majd mindegyikéhez hasonlóan a parasztokról – mintegy a nevükben is – parasztként beszél tehát Erdei azzal a céllal, hogy feltárja életüket, és hangot adjon akár a legbelsőbb vágyaiknak is: „Persze, én nem kívülről, hanem belülről kutattam a parasztságot, hiszen benne éltem. Jobban mondván nem is kutattam sehogy, nem tettem én egy lépést se, hanem csak leírtam, amit tudtam róla. Ha van ennek a könyvnek értéke, akkor elsősorban ez az értéke, ez a belülről átélt hitelesség” – szól Veres Péter kinyilatkoztatása erről a fajta társadalmi reprezentációról az irodalomban (Veres 1942: 5).

A szintén (szegény)paraszti származású népi írók és szociográfusok (a kivételek Fėja Géza és Szabó Zoltán) esetében szinte mindig az idézett Veres Péter-i formula hivatott hitelesíteni a társadalomrajz igazát. S nincs ez másként Erdeinél

5 Hajnal Weberrel szembeni ellenérzéseiről l. Lakatos (1996: 158).

sem. Igaz, tudományos képzettsége őt némileg eltávolítja az ágensi tapasztalattól, hogy kívülről (is) közelítve a témához, a rálátás perspektívájának a birtokában ragadja meg immár ezt a társadalmi valóságot; s teszi azért, hogy mások számára is érthető nyelven beszéljen végre a parasztokról. Az a nyelv, amire ágensként maga is szert tett valamikor, közvetlenül nem alkalmas arra, hogy parasztként szerzett tapasztalatait szociológiai diskurzus formájában továbbadhassa. A *Parasztok* vagy *A magyar paraszttársadalom* című és a többi e tárgyba vágó munkájának a nyelve (nyelvhasználata) ezért már nem éppen az ágenseké, hanem sokkal inkább a tudományé, vagyis a kívülállóké. Ha nem ezt a nyelvet használná Erdei, nem értethetné meg magát az olvasókkal: így viszont, „ha érthető a nyelv, amelyen szólok, a civilizált világ fölszínén élő ember számára, [akkor] elmondhatom életünk rideg titkait s keserült szívünk minden vágyát, és elmondhatom minden panaszunkat a napsütésben élők felé” (Erdei 1973: 7–8). Erdei és Veres különbözősége abban (is) áll tehát, hogy a nyelv, amin keresztül a paraszti ágencia egyikük és másikuk által artikulálódik, Veresnél megreked az életélmény reflektálatlan közegében, Erdeinél viszont távol kerül tőle, hogy egy idegen fogalmi nézőpont közvetítésével őrizhesse és közvetíthesse az ágensi tapasztalat tudást teremtő erejét.

Veres szociográfiai írásművészete a reflektálatlan élményközeli megjelenítés mondhatni paradigmatis megnyilatkozása, ahol a szerző-narrátor minden külső megfigyelési pontot elutasít, melyből szemügyre vehetné tárgyat; akként adja e mélyvilág leírását, hogy szigorúan ahhoz tartja magát, amit a dolgról belülről tudni lehet, és ami innen tekintve érzékelhető és látható egyáltalán ebből a világból. Mivel azonban a paraszti társadalmi valóság meglehetősen differenciált entitás már ez idő tájt, a szándékoltan partikuláris belső nézőpontból részlegesen állapítható meg csupán a teljes igazság. A részlegesség és töredezettség ódiumát a paraszt esszenciális fogalmának öntudatos vállalásával hárítja el Veres, imígyen: „Az, amit én keresek és bemutatok, az a felszín alatti *igazi* paraszti valóság, amely azonban ma már a paraszti osztálytagozódás és polgári kapitalista álkultúra behatolása miatt csak itt-ott, kis, falusi, tanyai és parasztkülvárosi népszigeteken van meg. De az bizonyos, hogy *csak ezek a kis népszigetek mutatják már ma meg, hogy milyen volt az alföldi parasztság.*”⁶ Az „igazi paraszt” esszenciális fogalma az autentikus paraszti (ágensi) tapasztalat hiteles megszólaltatására sarkall, és egyúttal ez is teszi az illetőt képessé a paraszti világ hű leírására.

Erdei egész szociográfiai és szociológiai munkássága szintén ennek a belső meggyőződésnek és attitűdnek a hatását, annak magabiztos vállalását mutatja. Ő azonban mégiscsak tudósi elhivatottsággal lép a színre, és a *Futóhomok*, e megrendelt szociográfiai kitérő után ott is kívánja végérvényesen megvetni a lábát. Ez azonban nem jelenti egyúttal azt is, hogy bármikor kívül igyekezne kerülni azon a tapasztalati közösségen, amely vizsgálódása tárgyául szolgál, melyhez születésétől fogva mélyen és eltéphetetlenül kötődik. Ha szolgál számára egyáltalán valami célt az egyetemen elsajátított, azt követően öntevékenyen tovább

6 Veres (1942: 7). Kiemelés tőlem – Gy. G.

gazdagított racionális tudás, a külső világ nézőpontjából a tárgyról nyerhető tapasztalatok idegen nézőpontisága, az annyi csupán, hogy reményei szerint ezáltal meghaladható lesz saját tapasztalati partikularizmusa. Az utóbbi abból ered, hogy nem élhető át többé holisztikusan a már túlságosan is komplex paraszti lét (társadalom). A többi népi írónál a tudományosan vállalhatatlan esszencialista megközelítés erőltetése ígér kiutat ebből a helyzetből; ettől lesz Veres szociográfijának a szemléletmódja olyannyira normatívvá, hogy helyenként naivnak, sőt megmosolyogtatónak is hasson egyúttal. Ha a paraszt, mint társadalmi kategória, már nyomokban is alig létezik, mert a polgárosodás hatására felbomlott, s nem szerezhető róla többé egységes és egyöntetű tapasztalat mint osztatlan egészből, akkor elengedhetetlen a paraszti mikrovilágokról szóló mindazon megfigyelések összegyűjtése, amikkel a népi írói és szociográfiai mozgalom publikációs termése szolgál. S némi haszonnal jár persze az általánosító, egyszersmind a paraszti univerzumon kívüli világ (a „nagy-társadalom”) látószögének a bekapcsolása is az elemzésbe. Az utóbbi a tudományos szemlélet adaptálását feltételezi. Ráadásul a nyelv, amin a dolog előadható, már nem az ágensek nyelve, hanem a megismerőt is magába záró „nagy-társadalomé”. Ennek a nyelvnek a birtokában az ágensi tapasztalatot belülről ismerő, a kívülállóknak közvetítő megismerő-narrátor szükségképpen átlépi a két diszkurzív közösséget egymástól élesen elválasztó határvonalat. Kérdés persze, milyen mérvű határátlépés engedhető meg ahhoz, hogy ne vesszen kárba, ne enyvésszen el maradéktalanul az ágensi tapasztalat intim tudása, az, ami az elbeszélés szinte egyedüli empirikus fedezete.

Veres és Erdei, a két paradigmátikus eset összehasonlítása arra vall, hogy a tudományos megközelítés irányába való elmozdulás szükségképpen oda vezet, ahová Erdei a *Parasztok* és *A magyar paraszttársadalom* című munkáiban el is érkezik. Ez pedig azt eredményezi, hogy (1) saját paraszti élettapasztalatai és a népi írói és szociográfiai társadalomábrázolás által feltárt paraszti (ágensi) tapasztalatok alapján teszi – mások, az idegenek számára is – elgondolhatóvá a felbomlás előrehaladott stádiumában leledző paraszti társadalmat; (2) a paraszt esszenciális fogalmának a saját személyes tapasztalatban rendelkezésre álló lehetőségére építve jeleníti meg a „nagy-társadalom” számára a jószerivel még artikulálatlan paraszti ágenciát.

Erdei legsikerültebb parasztszociológiai munkáját vizsgálva kimutatható a szerző arra irányuló törekvése, hogy az ágensekével azonosnak vélt tapasztalataival hitelesítse tudományos mondanivalója igazát. A parasztságnak a magyar társadalmon belüli helyét keresve gondolatmenete lezárásaként előadja: nyugaton nem rekedt meg úgy a parasztság élete, mint nálunk, ott nincs válság (és keleten sincs – talán Oroszországra gondol ezúttal a szerző); ilyenformán a „paraszt állapotnak és paraszti helyzetnek a végső konzekvenciáig való kiérlelődése és átélése [...kizárólag] a magyar társadalomnak és talán a lengyelnek a kétes értékű külön élménye”.⁷

7 Erdei (1941: 39). Kiemelés tőlem. A koncepciót kiérleltebben exponálja: Erdei (1995: 105–107).

Amikor egyenként sorba veszi a paraszti rétegeket, áttekintve azokat a társadalmi szegmenseket, amelyek a polgárosodás nyomán mind távolabb kerülnek egymástól, és mint külön paraszti minőségek jelentkeznek, gyakran, ha nem szinte kizárólag a mentalitás, a sajátos paraszti élményvilág és tapasztalati univerzum eltéréseit ecseteli a differenciálódás alapjaként.⁸ Így, ezen a módon írja le egyebek közt a „konzervatív” uradalmi gazdasági cselédséget. „Élete csak azért nem olyan válságos, mint a birtokos parasztságé, mert ennek a parasztrétegnek nemcsak a gazdasági keretei nem változtak meg lényegesen, hanem egész életmenete és emberi *igényei* sem alakultak át az elmúlt évszázadok alatt” (Erdi 1941: 59 – kiemelés tőlem, Gy. G.). A „romlott parasztok” karakterrajzát pedig azzal egészíti ki, hogy: „Azonban maga sem gazdaságilag kínlódik, hanem egyáltalán *belekeserült* a parasztéletbe, akármilyen zsíros jó móddal járjon is az. Maga sem *tudja* pontosan, hogy miért nem kell neki az élet, amelyet él, de határozottan *érzi*, hogy jobb lenne kevesebb kínlódással, több megbecsüléssel és nagyobb értelemmel élni, s amikor csak egy gyermeket nevel föl, azt *reméli*, hogy ez az egy részese lehet a *kívánt* külön életnek” (uo. 67).

Amikor a „menekülő” címkéjével ellátott paraszti alkategóriát tárgyalja, abból indul ki, hogy valójában csupán egy életérzés gyakorlati folyamányával van dolgunk; azokról van szó, akik beszorultak a rendies faluközösségbe, és időközben átalakult igényeik folytán megnyomorítottnak érzik magukat minden egyes lépésükben (uo. 75). A „visszaparasztosodás” jelenségét elemezve pedig kárhozhatja a „nagy társadalom”-ban olykor megfogalmazott kívánságot, amely „azt meri javasolni, hogy nem szabadulni kell ezektől a [paraszti] formáktól, hanem éppen visszahúzódnunk beléjük”. A javaslat későbbre halasztaná a paraszti világból való kilépést és a polgári társadalomba történő integrálódást, akkorra, midőn a nagy társadalmi bajok (a polgári világ anomáliái) elülnek végre. Szerinte azonban: „A parasztság számára és a parasztság állapotát közvetlenül átélő számára ez az általános emberi vagy nagy társadalmi szemlélet teljességgel érthetetlen. Először is, az a közvetlen és letagadhatatlan tény, hogy abban a tényleges állapotban, amelyben ma él a parasztság, tehát *kitárgult életigényekkel egy szorító formában*, lehetetlen élni.” Azért sem reális a szóban forgó kívánság, mert „a társadalom élete nem egyszerű belátáson vagy szándékon fordul sarkaiban, hanem az *átéléseknek*, a kényszerűségnek, a *harcnak*, *próbálkozásoknak* és a *megegyezéseknek* megszámlálhatatlan kisebb-nagyobb tényein halad, tehát nem lehet a parasztsággal megértetni, hogy a városi-polgári társadalomformák nem jobbak, mint a parasztiak, amikor a saját helyzetét mindennap *elviselhetetlennek érzi*, és a másikat különbnek, jobbnak és emberségesebbnek *hiszi*. Erről kizárólag csak akkor győződhet meg, ha maga is *átélte* már azt a világot, és résztvevője e világ válságának” (uo. 84–85 – kiemelés tőlem, Gy. G.).

8 Erre már Némédi is felfigyelt: „...ezek a paraszttípusok nem a paraszti társadalmi lét, hanem a paraszti szándékok, célok, vágyak típusai, a zavarodottságból való menekülés megkísérelt útjai. [...] A tipizálás egyetlen lehetséges formája tehát a »zavarodottság« szubjektív átélése alapján való tipizálás” (Némédi 1978b).

A kispolgári osztályhelyzetű kisparasztot definiálva és jellemezve Erdei kijelenti, a „tipikus parasztforma”, ez a rendies tárgyi életkeret olykor konfrontálódik a paraszti ágenciával, ahol „csak nagyon erős egyéniségek merik [...] megtörni a paraszttörvényeket, s érdekeik és *vágyaik* szerint alakítani az életüket”. A mobilitás azonban továbbra is paraszti társadalmi keretben folyik még ekkor: „Maguk is nagygazdák *szeretnének* lenni, tehát *igényeik* legtöbbször megmaradnak a paraszti határok közt” (uo. 110 – kiemelés tőlem, Gy. G.).

Az akár tovább is szaporítható példák bizonyítják, hogy Erdei rendszerint személyes tapasztalataiból, a paraszti sors és életvilág közvetlen átéléséből, nem utolsósorban pedig a népi írók nyilvánosság elé tárt társadalmi tapasztalataiból származtatja a stratifikáció ismérveit. Ennek során az aktív, érző, gondolkodó, akaró és törekvő paraszti szubjektumot rekonstruálja vagy inkább teremti meg gondolati úton, azt tehát, amely fentről és kívülről sohasem válik tisztán érzékelhetővé, vagy ha igen, akkor sem úgy, ahogyan a belső megfigyelő tisztában van vele. A paraszti ágencia Erdei számára stratégiaileg fontos kérdés, mert azt sugallja, hogy a paraszt nem csak elszenvedi a polgárosodás rá kívülről ható bomlasztó erejét, de maga is tevőlegesen részt vesz a társadalom modern szerveződését alakító mozgásokban. Ha másként nem, akkor a benne is megbújó feszítő vágyakkal, az életlehetőségeit meghaladó igényekkel, és persze számos gyakorlati megnyilvánulásával együtt.⁹ Ki más, ha nem az hivatott mindeme vágyak, érzések, igények felfedezésére, aki (1) közvetlen tanúja a személy szerint benne is megnyilvánuló mindeme szubjektivitásnak; (2) s akiben különösen élénk a változtatás, a paraszti sorból való kibontakozás óhaja és törekvése, mivel belátja, amit persze szinte mindenki, aki paraszti sorban él, tud vagy sejt már, hogy „parasztként nem érdemes többé élni”.

Viszont: a tudományos nézőponttal megteremtett perspektíva módot ad rá, hogy az elemző immár kívülről is szemlélhesse saját ágensi tapasztalati világát, rájőve ily módon a mélyben rejtező társadalmi logikára. Ami, Erdei formulázásában, így szól: a paraszti élet csődje a polgári *helyzet* (az osztályhelyzet) és a paraszti *forma* (a rendi vagy rendies állás) ellentétei közötti folytonos és reménytelen őrlődés kivételes állapota. A kisgazda kapcsán rögzíti Erdei azt az egyébként tágabb körben érvényesnek gondolt összefüggést, miszerint a szükség ugyan paraszti, az igény azonban már polgári. „A paraszti hagyományok szerint nem lehet élniök, mert az ellenkezik a körülvevő világ természetével, polgári mintával pedig nem lehet élniök, mert az ellenkezik helyzetük és foglalkozásuk természetével.”¹⁰ Fentről és kintről az látszik csupán, hogy mennyire rendíthetetlenül paraszti, rendileg kötött ez az élet; nem tudható azonban, hogy mennyire polgári is egyúttal a szükség ellenében felmerülő társadalmi igény, mivel ritkán, és akkor is többnyire

9 Nem csekély gondot okoz Erdeinek, valamint számos népi szociográfusnak, hogy eltérő jelentést kölcsönözzön a modern emberi viselkedés olyan „közös” megnyilvánulási módjainak, mint a leplezetlen önzés, a születéskorlátozás vagy a fizikai instabilitás, ha történetesen egyaránt jelentkeznek polgári és paraszti társadalmi környezetben.

10 (Uo. 118.) A bér munkás agrárkeresők kapcsán ugyanez a tétel így szól: a „...parasztmunkás, a földtelen paraszt, a zsellérek utóda, bár elvontan [...] osztályhelyzetben él, mégsem munkás, hanem paraszt, akinek társadalmi állapotát hagyományos társadalmi forma öltözteti konkrét formába” (uo. 188).

torz és részleges formában jut csupán mindez érvényre. Az utóbbiról elemzői minőségben az tudhat csupán, aki két lábbal benne áll (vagy valaha benne állt) a paraszti forma által konstituált életvilágban. Ő, aki tisztában van a dolgokkal, a külvilág számára érthető nyelven tud róla immár beszélni, arról tehát, hogy mit is akar valójában a paraszti alsótársadalom, hogy milyen ágencia (szubjektív tenni akarás) rejlik a látszólag hallgatag, passzív és mozdulatlan társadalmi forma, a rendies paraszti életvilág kötelékeiben. Ezt jelenti valójában a népi írók többsége számára „a közösség öntudatának a kifejezése”, az a fajta „lényegkutatás és [...] öntudatteremtés, amit Erdei és a többiek csinálnak” (Veres P. 1941: 144–145).

Ha így tekintünk Erdei paraszttémájú szociográfiai és szociológiai írásaira, nem tűnik már életbevágóan fontosnak az a kérdés, hogy mennyiben adja a szerző hű leírását és pontos elemzését a korabeli agrártársadalomnak valamely tudományos paradigma szempontjából tekintve az egészet. Ha szerezhető egyáltalán eredeti tudás Erdei munkáiból (szerintem igen), és ezúttal főként a *Parasztok*, valamint *A magyar paraszttársadalom* című műveire gondolok, az leginkább a paraszti ágencia jellegét, eloszlását és intenzitását, továbbá a vele kapcsolatos meglátásokat, ténybeli állításokat és elemzéseket illeti. S e téren Erdei mondhatni felülmúlhatatlan tudora a korabeli magyar paraszti társadalom valóságának.

Egy beszédhelyzet társadalmi és tudományos hitele

Az Erdei-kritika azon további felvetése, hogy ez talán még sincs így, mindenképpen továbbgondolandó kérdés. Nézzük elsőként a vonatkozó argumentációt. Némedi Dénes a *Parasztok* kapcsán megállapítja, a mű vallomásokossága „nagyon is művi”, mivel „e vallomások tulajdonképpen nem mások, mint a tudományos fejtegetések szubjektivizáló átíratái”. Minden bizonnyal azt érti ezen a szerző, hogy előbb volt a koncepció, és csupán utána következett az élmény megvallása. Kijelentését azzal támasztja alá Némedi, hogy kétségsbe vonja az ágensi, valamint az elemzői-narrátori nézőpont feltételezett (legalábbis Erdei által sugallt) egybeesését, a kettő egyneműségét: „Lehetnek-e ezek [mármint a vallomások] egyáltalán hitelesek? Gondolkozhat-e egy paraszt úgy a parasztságról, mint az onnan kilépett értelmiségi?” A válasz szerint egyértelműen nemleges. Ha hiteles egyáltalán valami abban, amit Erdei a parasztságról állít, az csupán a társadalmelemző tudományos nézőpontjából megfogalmazott ítélet: „Erdeinél csak egy perspektíva hiteles: a parasztság elmúlását rajzoló képzett szociográfusé.” Ugyanakkor hiteltelen a tételnek a paraszti életvilággal és ágenciával történő szoros egybekapcsolása, miután: „Ennek a perspektívának [...] a még fennálló paraszti világon belül nincs értelme” (Némedi 1985: 233).

Kulcskérdésről van szó, melyben e sorok írójának is kötelessége állást foglalni. Bibó volt az első, aki Erdei 1940-ig megjelent munkáit elemezve ezt a problémát már exponálta. Szerinte az, ami „Erdi műveinek nagyobb tudományos hitelt ad, az nem »tudományos« jellegük, hanem a bennük foglalt leszámolás bátorsága, teljessége

és termékenysége”.¹¹ Nevezetesen: leszámolás azzal a korabeli közhittel, „melyen az egész világháború utáni magyar konszolidáció nyugodott: hogy ti. a magyar parasztság egyszerű életviszonyok között él, de sorsával és életformájával elégedett, s a történeti osztályok vezetését lojálisan követő rétege a társadalomnak, mely a kisgazdamozgalom révén a politikai érvényesülés és érdekvédelem kielégítő útját is megtalálta” (Bibó 187). E közhittel szemben Erdei bebizonyítja, hogy „ami itt válságban van, az maga az egész parasztéletforma” (uo. 188).

De elhihetjük vajon a népi írói mozgalom válságirodalmának, és magának Erdeinek, hogy „a parasztság nemcsak hogy nem lojális követője a vezetését igénylő osztályoknak, hanem anyagi és erkölcsi érdekeivel teljességgel ellentétes vezetést érez, tud és tűr maga felett”? (uo. 187). Kételyek is felmerülhetnek persze e tekintetben mind Erdei, mind a többi népi író és szociográfus „empirikus” hitelességével szemben. Erdeinek „is szemére szokták hányni, hogy nem a parasztról és a faluról beszél, hanem csupán ezeknek válságos, tarthatatlan és felszámolásra érett formáiról”. Ezt azonban, teszi hozzá Bibó, Erdei maga sem tagadja, „s több helyen leszögezi, hogy volt, és helyenként van is patriarkális primitívságban élő, helyzetével és életformájával még elégedett paraszt és falu, nemkülönben van, és nálunk is *lehetett volna* a maga paraszt állapotából zökkenő nélkül és a parasztkultúrával való meghasonlás nélkül békésen fejlődő és fokozatosan polgárosodó paraszt és falu is” (uo. 197).

Nem vonható kétségbe a megismerő mindenkori szituáltsága, aminek, jelen esetben, az felel meg, hogy nem a parasztság mint olyan, hanem a keretein belüli partikuláris hely maga dönt a vallomásos beszámoló empirikus érvényessége felől. Ami Erdeinél nem más, mint a makói hagymás gazdálkodói családból való származás élettörténeti ténye, ezen túlmenően pedig a paraszti gazdálkodói életvitel személyes tapasztalata, amely egészen 1945-ig egyedüli alapja egzisztenciájának! Ezért jelentheti ki Bibó a *Futóhomok* egyik passzusát kommentálva, a „nyugodt ténymegállapítás mögött ott érzik [...] az alföldi mezőváros szülöttének az öntudata, aki tudja”, hogy hol mi eshet meg egyáltalán e sajátosan magyar paraszti világban (uo. 189).

Amint azt korábban már megjegyeztük, Erdei partikuláris paraszti tapasztalati látószöge önmagában éppúgy nem teszi hiteltelenné a vallomásos szociológia igazságértékét, mint ahogyan az sem érvényteleníti feltétlenül, hogy az elemző már nem kizárólag parasztként lát, ítél és beszél, hanem értelmiségivé átváltozott parasztként teszi, cselekszi azt. Nem csak azért, amit Bibó is említ, hogy azok, akik a parasztságból kiemelkedtek, nem feltétlenül veszítették el vele a szolidaritást (mint ahogyan Erdei és a népi írók sem) (uo. 201). De azért sem, mert a vallomásos forma éppen hogy azt a társadalmi tapasztalatot (mondhatni: társadalmi tudást) közvetíti, amellyel nem rendelkezik vele egyenrangú módon sem az Erdei szövegeit olvasók többsége, sem pedig az utókort képviselő megismerők tábora, beleértve Erdei tudományos munkásságának a kritikus elemzőit is. Az Erdeiét

¹¹ Lásd Bibó (1986: 187–188). Bibó ezen Erdei-recepcióját tárgyalja és elemzi Huszár (1991: 70–72).

meghaladó tapasztalati támpontok hiányában így nem tehető olyan kijelentés, hogy a tudományos fejtegetések szubjektív átiratai empirikusan hiteltelenek. Márpedig Erdei eszme- és tudománytörténeti bírálói rendszerint semmilyen empirikus ellenérvvel nem élnek vele szemben.¹²

Nagyobb gond ellenben annak mérlegelése, mennyiben hitelteleníti Erdei mondanivalójának tapasztalati értékét, hogy a szerző nem (teljesen) parasztként szólal már meg, amikor a parasztok nevében róluk beszél. Ez Némédi bírálatainak a lényege, mely álláspont feltétlen maximaként rögzült később a szakmai köztudatban.¹³

Korábban megfigyelhettük, hogy milyen valójában az a társadalomleírás, amelynek szerzője íróként is vindikálja magának a paraszti (az ágensi) látószöveget, és ezzel a paraszti önszemlélet foglya kíván és tud maradni – ez maga a Veres Péter-i paradigma. Feltehető azonban a kérdés: átlátható vajon valamely dolog, ha a megfigyelő belül marad a dolog által határolt diszkurzív téren? Aligha. Bibónak adunk e tekintetben igazat, aki éppen abból eredezteteti Erdei parasztképének a hitelét, hogy itt „egy paraszt mondja el [...], hogy miként élte végig a paraszttá nevelődés kezdeti stádiumait”. Nem utolsósorban az felel továbbá az írás szociológiai hiteléért, hogy itt „egy paraszt mondja el [... az is], hogyan került az iskoláztatáson keresztül egy tökéletesen idegen világba, s hogyan ismerte fel a paraszttéletforma szűk, korlátozott és megkötött voltát” (uo. 190).

Úgy tűnik, jellegzetesen hermeneutikai problémáról van szó, ami, kérdésként megfogalmazva, így összegezhető: létezik egyáltalán olyan autentikus élettapasztalat, amely önmagáról nyilatkozva azok számára is jelent valamit, és éppen azt jelenti nekik, amit az ágensek értenek rajta? A kérdésre adott válaszem: nem, nem létezik ilyen élettapasztalat!

Megvannak persze a súlyos veszélyei is annak, ha más helyett beszéli el valaki a sajátjának is érzett és tudott, a referáltakéval részben vagy teljesen közös (közösnek vélt) tapasztalatokat. Nem kerülhető el ugyanis ezen beszédhelyzet sajátosságai folytán a torzítás, a „fordítás” ferdítésbe való átcúsúzása. Ennek kivédésére pedig elégtelen, ha az így megalkotott történetet úgymond szembesítjük a referált valóság póre tényeivel. Azért nem járható ez az út, mert (1) a referált valóság póre tényei részben éppen a megismerő által ily módon konstruált tényekből derülnek ki;¹⁴ s persze azért sem, mert (2) a közvetlen nyers élményvilág, ami szociológiai-szociográfiai analízis esetén – jelenbeli valósággént – rendelkezésére áll még a megfigyelőnek (és elemző-narrátornak), korántsem „fogadóképes” egy effajta találkozásra. Szinte semmit sem árul el az elbeszélte empíria érvényességéről, ha a valóság reflektálatlan öntudata nem vagy nem mindenben igazolja azt vissza, ha a parasztok, akikről a mese szól, értetlenül állnak a szociográfus

12 Ezt elkerülendő magam úgy kívántam Erdeit cáfolni, ha nem is éppen a parasztsággal, hanem a teljes magyar társadalommal kapcsolatos elképzeléseit illetően, hogy téziseinek szögesen ellentmondó empirikus bizonyítékokat igyekeztem találni és rendszerbe foglalni. Ennek a törekvésemnek a nyomaira a Horthy-kori magyar társadalomtörténeti szintézisemben bukkanhat az olvasó.

13 Huszár szintén átvette a gondolatot Néméditől (Huszár 1991: 71), és Bognár Bulcsunak természetesen minden írása e megítélés hatása alatt áll.

14 Ez a belátás vezette azokat is, akik utólag megpróbálták verifikálni a többnyire csak posztulált Erdei-féle társadalomképet, mivel még az esetben is igazként tekintettek rá, hogy nincs kellően (vagy egyáltalán) igazolva a tudományos bizonyítás bevett eszközeivel.

által róluk elmondottak előtt. Annál többet elárul viszont a szociográfiai vagy szociológiai reprezentációk értékéről, ha az elemző képes kiolvasni a megannyi apró és latens jelből, magatartási mintából a részben vagy egészen öntudatlan vágyakat, törekvéseket, amelyek ékesen bizonyítják a lappangó, s csak ritkán megnyilatkozó paraszti ágenciát; azt tehát, hogy ki hogyan keresi (vagy éppen nem keresi) a saját válságos életét érő kihívásokra.

Éppen erre figyel fel és ezt méltányolja kellőképpen Bibó, amikor Erdei munkásságát áttekinti: „Az ő leírása után nem érzi az ember azt a valószínűséget, hogy ezek az erők [mármint a változtatás erői] a parasztság egészéből fognak kiindulni.” (Bibó az ellenkezőjét sugallja tehát annak, amit Némedi állít a *Parasztok* elemzésének summázataként). Később pedig így folytatja: „Az ő műveiből derül ki [ugyanakkor] legjobban, hogy a magyar parasztság mindinkább menekülés-szerűen ölti magára a legkülönbözőbb szellemi, gazdasági és politikai törekvések formáját, amelyeket számára a legkülönbözőbb oldalakról kínálnak, és így mind távolabb jut attól, hogy egységes válság viselője, egységes megoldás vágyának az érlelője és egységes politikai akarat hordozója legyen” (u. 201).

Magyarán: az képes a kívülállók számára rendszerint érthetetlen, a szinte természeti megkövültségében tekintett paraszti tapasztalatot hitelesen feltárni, aki félig-meddig kilépett már a paraszti életvilág kötelékéből, ugyanakkor továbbra is tartja vele a szolidaritás kötelmét. S éppen ez felel meg Erdei akkori sajátos élet- és beszédhelyzetének, amely akár páratlannak is mondható a népi írói és szociográfiai mozgalom egészen belül.

Irodalom

- Bibó István (1986): Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. In uő: *Válogatott tanulmányok. Első kötet 1935–1944.* (Vál., utószó.: Huszár Tibor; szerk., jegyz.: Vida István – Nagy Endre.) Bp.: Magvető.
- Bódy Zsombor (2007): „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőstársadalom-konceptiójában és a társadalomtörténet-írásban. *Korall*, 3: 3–15.
- Bognár Bulcsu (2004): „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára „A magyar paraszttársadalom” című művében. *Korall*, 15–16: 226–247.
- Bognár Bulcsu (2010): *Erdei Ferenc szociológiája.* Bp.: Loisir.
- Erdei Ferenc (1941): *A magyar paraszttársadalom.* Bp.: Franklin-Társulat.
- Erdei Ferenc (1973): *Parasztok.* Hasonmás kiadás. Bp.: Akadémiai.
- Erdei Ferenc (1995): A paraszti társadalom. In Gyáni Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944.* (Szöveggyűjtemény) Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gyáni Gábor (2004): Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Bp.: Osiris, 4. kiadás.

- Gyáni Gábor (2002): Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In uő: *Történészdiskurzusok*. Bp.: L'Harmattan, 88–97.
- Huszár Tibor (1991): *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Bp. – Makó.
- Kerékgyártó Béla (1997): Fejlődéstörténet és kordiagnózis. Hajnal István és a modernség problémája. *Századvég, Új folyam*, 4: 99–100.
- Kiss László (2002): Parasztsors – magyar sors? Kovács Imre és Féja Géza társadalomképéről. In Felkai Gábor – Molnár Károly Attila – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidékek*. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára. Bp.: Új Mandátum.
- Klement Judit (2006): Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségéről. In Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Bp.: Századvég.
- Kövér György (2004): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp.: Osiris, 4. kiadás.
- Lakatos László (1996): *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Bp.: Új Mandátum.
- Molnár Mária (2000): Társadalmi tagozódás. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz VIII*. Bp.: Akadémiai.
- Némedi Dénes (1978a): A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia*, 4: 511–525.
- Némedi Dénes (1978b): A „polgárosodás” a népi szociográfiában. *Szociológia*, 3: 426.
- Némedi Dénes (1985): *A népi szociográfia 1930–1938*. Bp.: Gondolat.
- Szelényi, Balázs A. (2006): *The failure of the Central European bourgeoisie. New perspectives on Hungarian history*. New York: Palgrave, Macmillan.
- Timár Lajos (2006): Az alföldi és dunántúli városok szociális arculata a két világháború között. In Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. Pécs – Bp.: MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó.
- Veres Péter (1941): Erdei Ferenc: Magyar város. In Uő: *Ember és írás*. Bp.: Bolyai Akadémia.
- Veres Péter (1942): *Az Alföld parasztsága*. Bp.: Magyar Élet Kiadása.
- Zeke Gyula (1987): Erdei Ferenc kettős modellje a statisztikai empíria tükrében. Verifikálási kísérlet. In Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Salgótarján.